

УДК 316:821.161.2.09

Б. К. Матюшко*доцент кафедри філософії Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
кандидат філософських наук, доцент***СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ЯК ТЕОРЕТИЧНА СКЛАДОВА
ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
(Стаття перша)**

Постановка проблеми. Дослідження окремих важливих подробиць осмислення українськими мислителями XIX століття значних явищ духовної культури на одному з чільних місць має докладний аналіз ідей їхніх сучасників та попередників. Це стосується насамперед оригінальної версії шевченкознавства, запропонованої Михайлом Драгомановим. Автор цих рядків уже мав нагоду звернутися до цієї теми (в черговий раз висловлюю щире подяку редколегії журналу за схвальну оцінку та публікацію статті про позитивістську деконструкцію ідейної спадщини Тараса Шевченка Михайлом Драгомановим¹), і попередня розвідка показала, що у своїй провідній праці з шевченкознавства Драгоманов, виступаючи з позицій першого позитивізму, висловлює часто полемічно загострену критику творчості Кобзаря. Відповідні тексти Драгоманова виявляються такими, що орієнтовані на глибокий аналіз суспільних явищ та процесів на теренах нашої країни в другій половині XIX століття. Отже, можна припустити, що соціологія як наука, остаточно оформлена засновником позитивізму Огюстом Контом, і відіграє ключову роль у драгоманівському шевченкознавстві.

Аналіз досліджень та публікацій. Щойно висловлене припущення стає щораз більше вагомим, коли ми звертаємося до контекстів формування поглядів самого Драгоманова, найперше — виявлення його дослідницьких орієнтирів у суспільствознавстві загалом. Тому варті особливої уваги, як типові першоджерела, наступні праці мислителя: написана після отримання ступеня магістра історії у Київському університеті святого Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) опублікована 1874 року програмна стаття «Становище і завдання науки давньої історії» [1]; звісно ж, справжня монографія «Шевченко, українофіли й соціалізм» [2]. Головна історико-філософська праця народженого в Україні знаного філософа й соціолога Євгена де Роберті «Минуле філософії» [3] становить інтерес як зразок соціологічного підходу до вивчення явищ духовної культури в цілому. Питання про соціологічний зміст драгоманівського шевченкознавства у загальному вигляді поставлене у наукових розвідках знаних сучасних українських вчених: філософа Віктора Андрущенка та літературознавця Володимира Погребенника [4–6].

Мета і завдання статті: розкрити сутність того дослідницького підходу Драгоманова до осмислення

ідейної спадщини Тараса Шевченка, який має всі підстави бути названим соціологічним. Адже йдеться, по-перше, про головний науковий здобуток першого позитивізму — остаточно виокремлення соціології як дисципліни, по-друге — про загальновідомий вагомий прикладний аспект вирішення Драгомановим конкретних проблем наук про суспільство, розкритий у теорії та практиці громадського соціалізму.

Виклад основного матеріалу. Статтю Драгоманова «Становище й завдання науки давньої історії» можна назвати програмною для його подальших наукових розвідок з тієї причини, що саме в ній визначені дослідницькі орієнтири мислителя. Тут серед іншого він стверджує наступне: «Природознавці давно вже перестали розглядати явища, керуючись лише збігом або зміною їх дії у часі й просторі, у них наука в справжньому сенсі слова тільки тоді й почалася, коли були складені систематичні класифікації явищ за їх властивостями» [1, с. 79]. Далі, за поділом тогочасної фізики, і, як відомо, за Контом, соціології як соціальної фізики, на статичну і динамічну, а також вказуючи на головний науковий та філософський здобуток Герберта Спенсера й Чарльза Дарвіна, Драгоманов пише: «Більше того, будь-яка природна систематика або статика явищ необхідно вкриє собою і їх історію або динаміку, тому що явища переходять від простіших форм до складніших у відомій послідовності. Так, у біології статика й динаміка вже майже злилися у теорії еволюційній» [1, с. 79–80]. За словами В. Андрущенка і В. Погребенника, це дозволило мислителю «інтегрувати свідчення суспільних наук про різногранний предмет, бачити в ньому окреме й загальне, індивідуальне й суспільне, національне й загальнолюдське в єдиному конкретно-історичному процесі» [3, с. 14].

Мислитель пропонує наступну класифікацію «явищ, які входять до історичних праць» [1, с. 80]:

«А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивіди, б) народності.

В) Суспільства: а) форми їх: сім'я, клас, союз державний, союз міждержавний.

С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні й моральні» [1, с. 80]. Така «соціологічна класифікація фактів допомагає самій історичній критиці та хронології фактичної історії, без якої, звісно, неможлива і суспільна наука, як неможливою була б біологія без колекцій та без описово-топографічного вивчення тварин і рослин» [1, с. 82] і в свою чергу зобов'язує історика мати енциклопедичну підготовку. Покликаючись на ще одного знаного позитивіста першої хвилі, а саме автора «Історії цивілізації в Англії» Генрі Томаса Бокля (Бакла), Драгоманов вказує на наявні обмеження знань відповідних дослідників,

¹ Матюшко Б. К. Михайло Драгоманов: позитивістська деконструкція ідейної спадщини Тараса Шевченка / Богдан Костянтинович Матюшко // Актуальні проблеми філософії та соціології. Одеса, 2017. Вип. 15. С. 86–89.

які слід усунути: «один історик не знайомий з політичною економією, інший нічого не знає про право, той — у справах церковних і зміні думок, інший нехтує висновками статистичними, ще один — фізичними науками» [1, с. 82]. Втім, важлива заувага адресується і щойно згаданому вченому: «Якщо можна чимось докорити цьому напрямкові, в тім числі й самому Боклеві, так це у передчасному прагненні зробити ті узагальнення, які можуть бути результатом лише окремих досліджень, іноді стільки ж у галузі суспільствознавства, скільки й у галузі сусідніх з ним наук, а також у схильності більше міркувати про метод дослідження, аніж проводити їх» [1, с. 82]. Драгоманов і ставить за мету виправити становище, що ми й побачимо згодом на прикладі його власних шевченкознавчих праць, окреслюючи завдання науковців таким чином: «Якщо суспільствознавці хочуть досягти результатів, яких досягли природознавці, і не бажають, балакаючи у загальних словах, стояти на одному й тому ж місці або витратити знання і дотепність на аналогії, вони мають звернутися до окремих досліджень фактів, звісно, за новим планом і з новими цілями, але все ж таки й монографічними працями, які дадуть міцний матеріал для висновків про розвиток людства загалом» [1, с. 82].

Ці слова українського мислителя зближують його з Є. де Роберті, який майже через півтора десятиліття після виходу статті Драгоманова почав свою головну історико-філософську працю так: «Подібно до науки, техніки, тобто всіх видів та галузей знання; подібно до релігії, містицизму, забобону, тобто до всіх форм та ступенів незнання, — і філософія, якщо її розглядати з історичної точки зору, становить продукт суспільної культури та входить до широкого кола явищ, що вивчаються окремою наукою — соціологією» [3, с. 1].

Перша з названих праць мислителя по суті започатковує його літературознавчі дослідження, адже, як зазначає В. Погребенник, саме у ній «У хронологічно спрямованому порядку першим звертаннями вченого до художньо-літературної спадщини людства слід визнати згадки про давнє письменство південно-східних народів в історичних студіях, політологічних розвідках і публіцистичних виступах Михайла Драгоманова. Так, у студії «Положение и задачи науки древней истории»... він оперує цілим рядом імен давньогрецьких авторів, яких він назвав «історико-географами». Це мілетці Кадм і Гекатей, Аркузілай з Аргосу, Скілекс з Каріандр, славний Геродот і ін.» [5, с. 21].

Драгоманов наголошує на тому, що значний вплив на творчість Шевченка справили особливості суспільного середовища, в якому формувалася особистість поета. На першому місці виступає відсутність у ньому належної наукової підготовки «група українська не здолала дати Шевченкові потрібної для його часу науки взагалі... Ті перли, які дав нам Шевченко як поет, він дав нам сам од себе, більш наперекір своїй школі й своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм. Ми ж сказали вже, що сам по собі інший чоловік може зробити чимало, та не стільки, скільки б міг і треба було» [2, с. 358]. Оскільки Шевченко розглядається всією українською спільнотою як її діяч, або, за словами Драгоманова, «громадський чоловік» [2, с. 358], його світогляд, висловлений перш за все в художніх творах, стає об'єктом теоретико-соціологічного аналізу.

Провідною засадою відповідного дослідження, проведеного Драгомановим, виступає сформульований Контом закон трьох стадій розвитку людських понять про світ: схема «теологія — метафізика — позитивна наука» отримує доволі успішне застосування. Драгоманов виходить з того, що «Громадський чоловік, коли почне роздумуватись про добро і зло, яке є в громаді, то перш усього наткнеться на віру й церкву. Віра була першою думкою громадською, яка впорядкувалась; попівство й церква були першими порядками громадськими, які заснувались на думці людській; попівство було першою білою, панською працею, яка виділилася зі спільного мужицтва» [2, с. 358–359]. Виноска, зроблена до цих міркувань самим мислителем, а також їх продовження, ще більше підкреслюють те, що Драгоманов є послідовником Конта, оскільки говорить про релігію як перший рівень світогляду, який набув теоретичного оформлення: «Раніше всього впорядкувалась війна, вояцтво, а з тим і царство, та тільки більш самі по собі, без навмисної думки зарані — без теорії. Попівство — як знахарство — почалось раніше, а впорядкувалось уже після царства й вояцтва... Віра й попівство потім причіплялись до всього доброго й злого в громаді. Проти віри й попівства перш усього піднялась скрізь і вільна думка: недурно ж у Європі реформація і вільнодумство XVIII ст. були раніше противудержавних революцій і соціалізму» [2, с. 359].

Доповнюючи з цього погляду характеристику суспільного середовища Шевченка, Драгоманов відзначає, що освічені верстви українства XIX століття на противагу Західній Європі і ліберальній частині російського суспільства виявили набагато більший консерватизм саме у релігійних поглядах: «Перед вірою стали й наші перші українолюбці. Багато було б розбирати, через що і як, а тільки сталося так, що перші українолюбці XIX ст. не пристали до того противного вірі духу, який з XVIII ст. став вкорінятись і в Росії і зосталися на боці християнства й “благочестія” XVII ст.» [2, с. 359]. Причиною цього є те, що «українське благочестіє було м'якше й вільніше, ніж московське, та тим міцніше воно могло держатись і в європеїзованих українцях XIX ст., тим більше воно могло притягати українців до таких таборів у російському письменстві, які давно тягли назад, до царсько-попівської Московщини XVII ст.» [2, с. 359], отже, український національний рух загалом, попри всі можливі заперечення, має глибоке християнське, перш за все православне коріння. Під великим питанням опиняється і твердження про схильність української нації до соціалізму, що для самого Драгоманова є надзвичайно болючим. У цих же словах маємо і застереження перед некритичним прийняттям освіченими українцями російських, особливо слов'янофільських релігійно-культурних продуктів, наслідком чого є поглиблення асиміляції.

Сам Шевченко, по суті справи, мав доволі сталі християнські переконання, почавши від православних: «в усякім разі в перших своїх писаннях Шевченко показується таким же благочестивим, як і Квітка» [2, с. 359]; згодом зблизився з протестантизмом, «став більш “євангельцем”, ніж благочестивим “візантійцем” і в Біблії став шукати духа народолюбного пророкування, проповіді суду Божого над неправедними. Ми не дуже помилимося, коли порівняємо віру

Шевченка в середній вік його з вірою якого-небудь пуританця-індепенданта XVII ст., додавши до того, що Шевченко як поет, маляр і православний не міг викинути зі своєї думки Божу Матір і навіть Божу службу» [2, с. 360]. І «таким “біблійцем” в основі zostавсь Шевченко й до смерті, як це видно, напр., зі стихів “Радуйся, ниво непополитая”, написаних у 1859 р., або “Во Іудеї, во дні они”, які починаються викликом до Христа: “Спаси Ти нас, Младенче праведний, великий!”. Навіть у “Марії”, в якій Шевченко найдалше одступив од Євангелія, він написав слова, які дають... повід говорити, що Шевченко не переставав бути християнином²: Все упованіє моє На тебе, мій пресвітлий раю, На милосердіє твоє. Все упованіє моє На тебе, Мати, возлагаю, Святая сило всіх святих! Пренепорочная, благая!» [2, с. 360].

Проаналізувавши світогляд Шевченка в його основах, Драгоманов послідовно вивчає погляди поета на сім'ю, український народ у його минулому, сьогоденні й майбутньому, особливо з огляду на взаємини з іншими, насамперед сусідніми народами й країнами.

Переважає більшість творчого шляху Шевченка позначена тим, що він (Драгоманов ілюструє своє твердження прикладами з творів «Катерина», «Наймичка», «Тополя», «Гайдамаки») «не міг додуматись до іншого строю сім'ї, ніж той, який він бачив, а тільки розібрав дуже докладно усе те лихо, яке є в теперішньому сімейному життю» [2, с. 362]. Відчутні зміни у поглядах поета на сім'ю мають місце лише в останні роки його життя, і поряд з психологічним чинником — загальновідома невдала «справа сватання Шевченкового» [2, с. 364], ще більшу роль відіграє інший — спроби вільнодумства, які так само не призвели (та й не могли призвести) до перевороту в його переконаннях: «Тільки в ті часи, коли Шевченко писав “Гімн чернечий”, “Ликері” або й “Великомученице кумо!”, в передовому російському письменстві минуло вже й жоржсандівство, і вже Михайлови, слідом за Міллями, піднімали справу про цілковиту рівність жінки з чоловіком і в науці, і в праці громадській. Видно по всьому, що як в 40-ві роки жоржсандство, так і в 60-ті роки думки Міллів проминули наших українолюбців і не зачепили найбільш чуткого з них Шевченка не то вже, щоб прямо, але навіть і через “Современник”» [2, с. 363].

Як визнає сам Драгоманов, «Найдалше пішов Шевченко в думках про волю в державі й громаді, про багатих і бідних» [2, с. 364]. Підставою цього є те, що «Тут його посувала й доля його самого, й доля України; тут йому вийшла в користь і та невеличка наука, якої він нахапавсь³ проміж людей» [2, с. 364].

² З метою заощадження місця подаємо рядки Шевченка суцільним текстом (в оригіналі вони надруковані у стовпчик). — Б. М.

³ Читачі цієї та попередньої моєї статті, ба більше, тексту «Шевченко, українофіли й соціалізм», напевно, помітили, наскільки часто Драгоманов, говорячи про наукову підготовку Шевченка, вживає слово «нахапавсь». Як побачимо згодом, на матеріалі наступних шевченкознавчих праць, мислитель відступає від такої категоричної оцінки і щораз більше наближається до того розуміння особистості та ідейної спадщини видатного українця, яке є загальноприйнятим серед активістів українського національного руху і сьогодні. Не можна не зауважити, що саме по собі це слово, принаймні, в межах головної праці Драгоманова про Шевченка, робить питання про об'єктивне ставлення до людини-символу України надзвичайно

Мислитель аналізує ідейні джерела суспільних поглядів Шевченка, причому відтворює послідовність їх засвоєння і впливу: «По всьому видно, що перед першим виданням “Кобзаря” (1840) Шевченко в Петербурзі надібав земляків, у яких не тільки знайшов писання Котляревського й Квітки, що потрапили якраз у серце українця, який сумував часами на чужині, й підбили його писати по-українському, а ще й історичні книги, напр. “Историю Малой России” Бантиша-Каменського, які підновили в поета спомини його про могили козацькі, про гайдамаччину й т. ін., що він приніс із села, од діда й інших. Між 1840 і 1844 рр., видно, Шевченко потрапив на “Историю русов”, яку приписували Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом і козацьким республіканством, своїм духом, у якому до патріотизму козацьких літописів XVII–XVIII ст. й козарських дум прибавилась якась доля європейського республіканства часів декабристів. Шевченко брав із “Истории русов” цілі картини, і взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ця “История русов” у 1844–1845 рр.» [2, с. 365].

На противагу думці Миколи Костомарова, що «Шевченко ніколи не мав “мечтаний о местной независимости”» [2, с. 366], Драгоманов наголошує, що «В усіх писаннях 1845 р. (“Великий льох”, “Розрита могила”, “Кавказ”) Шевченко виступає явно з тим, що пізніше звалось українським “сепаратизмом”... То сепаратизм із більш демократичним нахилом, зовсім такий, як у “Истории русов”, та тільки перш усього сепаратизм, який усе зло в своїй Україні й саме панство виводить (курсив в оригіналі. — Б. М.) од чужих, од москаля, од московського царя» [2, с. 366]. Згадано й викриття поетом колабораціонізму та національної зради з боку тогочасної верхівки українського суспільства: «В своїх панів, чиновників Шевченка більш усього вражає те, що вони “перевертні, котрі помагають москалеві господарювати та катувати матір” — звісно, Україну, що вони “по-московськи цвенькають” і сміються зі своєї мови і т. д. (“Розрита могила”, “Сон”)» [2, с. 366]. Загалом, «По всьому тому, що писав Шевченко з 1845 р., воля та — більш усього воля своєї породи й країни, воля національна й державна» [2, с. 366].

Висновок. Таким чином, Михайло Драгоманов, ставлячи за мету вивчення ідейної спадщини Тараса Шевченка на теоретико-методологічній основі першого позитивізму, особливо з огляду на суспільно-політичну значимість творчості видатного українця, керується соціологічним підходом, основою якого є, по-перше, визначення структурних одиниць суспільства, по-друге — виявлення особливостей їх функціонування з огляду на історичний прогрес світогляду людини, особливо розвиток і зростання ролі наукових знань.

Перспективи подальших досліджень у колі тематики даної статті полягають у продовженні реконструкції драгоманівської соціологічної версії шевченкознавства.

проблематичним. Деякі міркування, особливо оцінка щойно названої проблематичності питання відомим вченим Григорієм Грабовичем, див. у моїй попередній статті, с. 86 і 88.

Література

1. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / Михайло Петрович Драгоманов // *Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — Київ : Либідь, 1991. — С. 60–83.*
2. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / Михайло Петрович Драгоманов // *Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — Київ : Либідь, 1991. — С. 327–439.*
3. Де Роберти Е. В. Прошедшее философии. Опыт социологического исследования общих законов развития философской мысли. Общедоступное издание в одном томе / Евгений Валентинович де Роберти. — Москва : Тип. В. В. Исленьева, 1887. — XVI, 505, СХХІХ с.
4. Андрущенко В. Михайло Драгоманов: постать в інтер'єрі часу / Віктор Андрущенко, Володимир Погребенник // *Драгоманівська шевченкіана: Драгоманознавчі студії та бібліографічні розвідки до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Наук. б-ка ; авт. ст.: В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник ; упоряд. бібліогр. покаж. Н. І. Тарасова. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — С. 5–21.*
5. Погребенник В. Драгоманов як літературознавець / Володимир Погребенник // *Драгоманівська шевченкіана: Драгоманознавчі студії та бібліографічні розвідки до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Наук. б-ка ; авт. ст.: В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник ; упоряд. бібліогр. покаж. Н. І. Тарасова. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — С. 21–50.*
6. Погребенник В. Ф. Михайло Драгоманов як шевченкознавець / Володимир Федорович Погребенник // *Драгоманівська шевченкіана: Драгоманознавчі студії та бібліографічні розвідки до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Наук. б-ка ; авт. ст.: В. П. Андрущенко, В. Ф. Погребенник ; упоряд. бібліогр. покаж. Н. І. Тарасова. — Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — С. 51–64.*

Анотація

Матюшко Б. К. Соціологічний підхід як теоретична складова шевченкознавства Михайла Драгоманова (Стаття перша). — Стаття.

Дана праця у своїй першій частині присвячена розкриттю ролі соціології першого позитивізму (Огюст Конт, Генрі Томас Бокль (Бакл), Герберт Спенсер) як ідейної основи дослідження Михайлом Драгомановим духовної спадщини Тараса Шевченка. Показано, що всі названі мислителі будують науку про суспільство за зразком природознавства, почавши від класифікації структур суспільства та фактів його життя і закінчуючи спробою вивести закони його розвитку. Головна шевченкознавча праця Драгоманова — «Шевченко, українофіли й соціалізм» по суті розвиває відповідні міркування про зміст і призначення суспільствознавчих досліджень, висловлені в одному з ранніх творів мислителя — «Становище й завдання науки ста-

родавньої історії». Драгоманов виявив, що Тарас Шевченко у своїх поезіях звертається до питань духовних основ життя суспільства, які визначаються християнством; питань минулого і сьогодення України ХІХ ст., а також характеру сім'ї, державного ладу і взаємин українців з іншими народами, в першу чергу сусідніми.

Ключові слова: Тарас Шевченко, суспільство, історія, соціологія, наука, віра, християнство, сім'я.

Аннотація

Матюшко Б. К. Социологический подход как теоретическая составляющая шевченковедения Михаила Драгоманова (Статья первая). — Статья.

Первая часть данной работы посвящена раскрытию роли социологии первого позитивизма (Огюст Конт, Генри Томас Бокль, Герберт Спенсер) как идейного основания исследования Михайлом Драгомановым духовного наследия Тараса Шевченко. Показано, что все названные мыслители строят науку об обществе по образцу естествознания, начиная от классификации структурных единиц общества и фактов его жизни и заканчивая попыткой вывести законы его развития. Главный шевченковедческий труд Драгоманова — «Шевченко, украинофилы и социализм» по сути дела развивает соответствующие соображения о содержании и назначении обществоведческих исследований, высказанные в одном из ранних произведений мыслителя — «Положение и задачи науки древней истории». Драгоманов обнаружил, что Тарас Шевченко в своих стихах и поэмах обращается к вопросам духовных оснований жизни общества, определяемых христианством, вопросам прошлого и настоящего Украины ХІХ века, а также характера семьи, государственного строя и отношений украинцев с другими народами, прежде всего соседними.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, общество, история, социология, наука, вера, христианство, семья.

Summary

Matiushko B. K. The sociological approach as a theoretical component of Shevchenko studies by Mykhailo Drahomanov (First article). — Article.

The first part of this work represents a discovery of first positivistic sociology (Auguste Comte, Henry Thomas Buckle, Herbert Spencer) role as ideal basis of Taras Shevchenko's spiritual heritage research by Mykhailo Drahomanov. All this thinkers builds the social science concerning the specimen of natural science: from structures and facts of social life to the rules of social development. The main Drahomanov's work in Shevchenko studies — «The Shevchenko, Ukainophile and Socialism» unrolls the ideas about matter and appointment of social studies that Drahomanov express in one of own early publications — «The status and the assignments of ancient history science». Drahomanov discovers the Taras Shevchenko in own poems sets the questions about spiritual ground of the social life (this is Christianity), past and actual times of Ukraine in ХІХ century, the character of family, state order and relations between Ukrainians and other, in first, neighboring nations.

Keywords: Taras Shevchenko, society, History, Sociology, science, faith, Christianity, family.